

Παύλος Καρανικόλας
επίκ. καθ. Γεωπονικού Παν/μίου Αθηνών
Τμήμα αγροτικής οικονομίας και ανάπτυξης
Νίκος Μαρτίνος
ομότ. καθ. Γεωπονικού Παν/μίου Αθηνών
Τμήμα αγροτικής οικονομίας και ανάπτυξης

Η ελληνική γεωργία μπροστά στην κρίση: προβλήματα και προοπτικές

Εισαγωγή

Εδώ και αρκετά χρόνια, η γεωργία βρίσκεται στο επίκεντρο ραγδαίων εξελίξεων, με διαρκώς αυξανόμενες απαιτήσεις για επιτέλεση τόσο των παραδοσιακών της ρόλων (παραγωγή τροφίμων και πρώτων υλών, δημιουργία απασχόλησης, κ.λπ), όσο και των νέων, όπως η συμβολή της στην εξασφάλιση της υψηλής ποιότητας των τροφίμων, την προστασία του περιβάλλοντος, την ολοκληρωμένη ανάπτυξη του αγροτικού χώρου, την «παραγωγή» τοπίου, τη διατήρηση του κοινωνικού ιστού της υπαίθρου κ.ά. Ταυτόχρονα, η γεωργία εξακολουθεί να παραμένει και ένας κλάδος οικονομικής δραστηριότητας με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και προβλήματα.

Η προσαρμογή της γεωργίας σε όλους αυτούς τους ρόλους και τις προσδοκίες των πολιτών είναι μια εξαιρετικά απαιτητική αλλά και φιλόδοξη υπόθεση, καθώς προϋποθέτει την υπέρβαση χρόνιων προβλημάτων. Η δυσκολία επιτείνεται από την παγκόσμια οικονομική κρίση των τελευταίων χρόνων, η οποία εξελίσσεται ταυτόχρονα με μια γεωργική κρίση, με σαφείς οικονομικές αλλά και άλλες διαστάσεις.

Η οικονομική κρίση που ξέσπασε το 2008 σε ΗΠΑ και Ευρώπη και εμφανίστηκε αρχικά ως χρηματοπιστωτική κρίση ήταν επόμενο να επηρεάσει και την ελληνική οικονομία, τον ασθενέστερο κρίκο της ευρωζώνης, και συνακόλουθα τον ελληνικό αγροτικό τομέα. Όπως θα ήταν λάθος να αποδώσει κανείς τα όσα αρνητικά συμβαίνουν στην ελληνική κοινωνία και οικονομία αποκλειστικά στις παγκόσμιες εξελίξεις, άλλο τόσο θα ήταν λάθος να θεωρήσει κανείς τις εξελίξεις στην ελληνική γεωργία ως αποκλειστικό επακόλουθο της δημοσιονομικής κρίσης που ξέσπασε στην Ελλάδα το φθινόπωρο του 2009. Επομένως, επείγει η κατανόηση των αιτίων της σημερινής κρίσης και η αναζήτηση προοπτικών διεξόδου.

Στόχος της παρούσας εργασίας είναι η ανίχνευση της πορείας της ελληνικής γεωργίας στο περιβάλλον της κρίσης και βαθιάς ύφεσης της ελληνικής οικονομίας, μέσα από μια, κατά το δυνατόν, διαχρονική της θεώρηση.

Η εργασία εστιάζει στην οικονομική και «διαρθρωτική» πτυχή της τρέχουσας κρίσης, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι παραβλέπει ή υποτιμά τις άλλες διαστάσεις. Το κείμενο χωρίζεται σε πέντε μέρη. Στο πρώτο μέρος, αποσαφηνίζονται ορισμένα χαρακτηριστικά της πρόσφατης γεωργικής κρίσης στο πλαίσιο της γενικότερης παγκόσμιας οικονομικής κρίσης. Στη συνέχεια, αναλύονται, με βάση τα πιο πρόσφατα διαθέσιμα στοιχεία, οι διαχρονικές επιδόσεις της ελληνικής γεωργίας, με έμφαση στο παραγωγικό και εισοδηματικό αποτέλεσμα, το αγροτικό εμπορικό ισοζύγιο, καθώς και την απασχόληση. Παράλληλα, επισημαίνονται ορισμένα από τα διαχρονικά αλλά λιγότερο συζητημένα προβλήματα της ελληνικής γεωργίας. Στο τρίτο μέρος καταβάλλεται μια προσπάθεια ανίχνευσης της κατάστασης της ελληνικής γεωργίας κατά τη διάρκεια της πιο πρόσφατης φάσης της κρίσης. Η τεχνική τεκμηρίωση στο δεύτερο και τρίτο μέρος της εργασίας διευκολύνει τη γενικευτική συζήτηση η οποία επιχειρεί να απαντήσει στα ερωτήματα που έχουν τεθεί. Η εργασία ολοκληρώνεται με τα συμπεράσματα.

1. Ποια «κρίση»;

Εδώ και τρεις περίπου δεκαετίες, επικρατεί στην οικονομική θεωρία και την οικονομική πολιτική η άποψη ότι η απελευθέρωση και ενοποίηση των αγορών σε διεθνές επίπεδο θα οδηγούσαν στην πιο αποτελεσματική χρήση των σπάνιων πόρων και την επίλυση των προβλημάτων της ανάπτυξης, της πείνας, κ.λπ. Στο πλαίσιο εφαρμογής της νεοφιλελεύθερης εκδοχής αυτής της άποψης, μεταξύ άλλων, οι αγορές απορρυθμίστηκαν, απενεργοποιήθηκαν οι μηχανισμοί εποπτείας και ελέγχου της λειτουργίας τους, ευνοήθηκαν πρακτικές ανεξέλεγκτης κερδοσκοπίας, ενώ οι χρηματοοικονομικές αγορές αναβαθμίστηκαν έναντι όλων των άλλων (Duménil and Lévy, 2005).

Παράλληλα με τη γενικότερη κρίση, αλλά και σε σχετική αυτονομία από αυτήν, η γεωργία φαίνεται να ακολουθεί τη δική της πορεία. Μπορούμε να διακρίνουμε δύο διαφορετικές αναγνώσεις της σημερινής γεωργικής κρίσης.

Η *πρώτη* είναι η επικρατούσα διεθνώς αντίληψη, σύμφωνα με την οποία, δύο είναι τα θεμελιώδη προβλήματα της γεωργίας: οι στρεβλώσεις που δημιουργούνται στις γεωργικές αγορές απ' τις δημόσιες αγροτικές πολιτικές και η αναποτελεσματικότητα των γεωργικών εκμεταλλεύσεων (Blandford and Hill, 2006). Εξού και οι προωθούμενες αλλαγές, που συνοψίζονται στην αποδυνάμωση έως και κατάργηση των δημόσιων πολιτικών για τη γεωργία, και στη μεγέθυνση των εκμεταλλεύσεων. Οι σιωπηρές υποθέσεις της θεώρησης αυτής είναι... οι γνωστές: Οι γεωργικές αγορές είναι *ανταγωνιστικές*, αυτορρυθμίζονται, κατανέμουν αποτελεσματικά τους πόρους, και στην αγορά παραμένουν μόνον οι πιο αποτελεσματικοί παραγωγοί, αυτοί δηλ. που παράγουν με το χαμηλότερο κόστος και, με δεδομένες τις τιμές, αποκομίζουν κέρδος.

Στο πλαίσιο αυτό, από τα μέσα της δεκαετίας του 1980, παρατηρείται διεθνώς μια ουσιαστική αλλαγή «παραδείγματος» στη γεωργία (Coleman, 1998· Coleman et al., 2004). Μέσα στο γενικότερο πλαίσιο της στροφής της οικονομικής θεωρίας προς τον μονεταρισμό, και της απορρύθμισης των αγορών, επιδιώχθηκε η μεταρρύθμιση των αγροτικών πολιτικών προς την κατεύθυνση της μείωσης της προ-

στασίας και της στήριξης που, με διάφορους τρόπους, παρείχαν προς τους γεωργούς. Ως αποτέλεσμα εγχώριων πιέσεων για περιοριστικές δημοσιονομικές πολιτικές και διεθνών πιέσεων που ασκούνται στο πλαίσιο των πολυμερών εμπορικών διαπραγματεύσεων, αλλά και της γενικότερης δυσαρέσκειας των πολιτών για τις αρνητικές πλευρές του εντατικού γεωργικού προτύπου (περιβαλλοντική υποβάθμιση, διατροφικά σκάνδαλα, υψηλές επιδοτήσεις, πλεονάσματα προϊόντων κ.ά.), πραγματοποιείται η στροφή προς το «φιλελεύθερο» παράδειγμα της γεωργίας.

Έτσι, η κατανομή των πόρων μέσω της αγοράς προηγείται της (όποιας) παρέμβασης του κράτους στη γεωργία, ενώ στην τελευταία παραμένουν αυτοί που μπορούν να αποκτήσουν ένα επαρκές εισόδημα από την πώληση των προϊόντων τους σε ανταγωνιστικές αγορές. Παράλληλα, οι γεωργοί εξωθούνται σε πρακτικές αυτοπροστασίας μέσω ιδιωτικών ασφαλιστικών προγραμμάτων από τις ενδεχόμενες απώλειες εισοδήματος. Σύμφωνα με τις αντιλήψεις αυτές, δεν αναγνωρίζεται καμιά «γεωργική ιδιαιτερότητα» (ούτε και «αγροτικό ζήτημα»). Ο γεωργός θεωρείται ως επιχειρηματίας και όχι παραγωγός τροφίμων για το έθνος, ενώ η γεωργική εκμετάλλευση θεωρείται ως μια τυπική επιχείρηση που δραστηριοποιείται στην εθνική και τη διεθνή αγορά. Η άποψη αυτή έρχεται σε αντίθεση με το γεγονός ότι η γεωργική εκμετάλλευση εξακολουθεί να έχει στις περισσότερες περιπτώσεις σαφώς οικογενειακό χαρακτήρα, ο οποίος προσδιορίζει την οικονομική της συμπεριφορά και τη διαφοροποιεί από μια τυπική παραγωγική μονάδα που κινείται αποκλειστικά με βάση το μέγιστο κέρδος (Strange, 2008).

Συνακόλουθα, δεν απομένουν περιθώρια για ενεργό ρόλο του κράτους (ή άλλων οργανισμών) στη διαμόρφωση των γεωργικών δομών: «Η διαρθρωτική προσαρμογή είναι μια δυναμική διαδικασία που καθοδηγείται από τα σήματα των αγορών» (OECD, 1995). Έτσι, στη γεωργική διαρθρωτική πολιτική απομένει ένας σαφώς υποδεέστερος ρόλος, το δε εισοδηματικό πρόβλημα των γεωργών (θεωρείται ότι) οφείλεται στο ότι οι αγορές δεν είναι ανταγωνιστικές και στο ότι οι γεωργικές εκμεταλλεύσεις έχουν υψηλό κόστος παραγωγής.

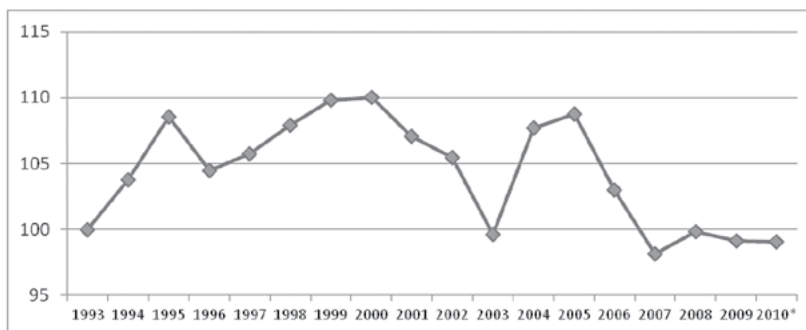
Σύμφωνα με τη δεύτερη αντίληψη για την κρίση, που θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε προσέγγιση της πολιτικής οικονομίας, η παρούσα κρίση οφείλεται σ' ένα συνδυασμό των δομικών χαρακτηριστικών των γεωργικών αγορών, στις επιδράσεις της κλιματικής αλλαγής και στη γενικότερη νεοφιλελεύθερη αντίληψη για τις δημόσιες πολιτικές. Η ανάλυση εδώ ξεκινά από το πώς λειτουργούν *πραγματικά* οι γεωργικές αγορές. Οι γεωργικές αγορές χαρακτηρίζονται κατ' αρχάς από μια *εγγενή τάση για πτώση των τιμών των γεωργικών προϊόντων*. Η τάση αυτή οφείλεται, μεταξύ άλλων, στην υπερπροσφορά γεωργικών προϊόντων λόγω της ταχύτατης τεχνολογικής προόδου, στη χαμηλή ελαστικότητα ζήτησης των γεωργικών σε σχέση με τα βιομηχανικά προϊόντα και στην άνισα κατανεμημένη ισχύ εντός της γεωργίας και μεταξύ γεωργίας και λοιπών κλάδων (Murphy, 2002). Η τελευταία μεταφράζεται και σε μειωμένη διαπραγματευτική δύναμη των γεωργών απέναντι στους προμηθευτές και στους εμπόρους των προϊόντων τους· δηλαδή, οι πολλοί αλλά ανοργάνωτοι αγρότες παραγωγοί έρχονται αντιμέτωποι με αγορές οι οποίες είναι κατά κανόνα

ολιγοπωλιακά διαρθρωμένες. Η ανισοκατανομή της ισχύος εντός του αγροτοδιατροφικού συστήματος, ως αποτέλεσμα και των προωθούμενων αλλαγών, έχει αυξηθεί κατακόρυφα τα τελευταία 30 χρόνια, επιτείνοντας τον ολιγοπωλιακό του χαρακτήρα (NFU, 2005).

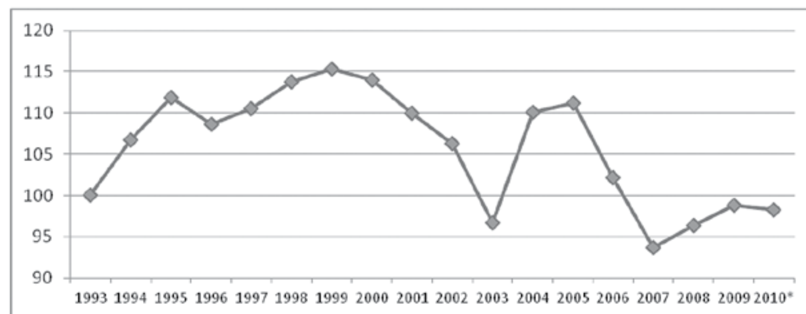
Το *δεύτερο* βασικό χαρακτηριστικό των γεωργικών αγορών είναι *η αστάθεια των τιμών και των εισοδημάτων*. Στην αστάθεια των τιμών συμβάλλουν η εποχικότητα και μη προβλεψιμότητα της παραγωγής, η καθυστερημένη ανταπόκριση της προσφοράς σε μεταβολές της ζήτησης και, φυσικά, η κερδοσκοπία.

Στο πλαίσιο της *απορρύθμισης* των αγορών, η οποία ξεκίνησε στις ΗΠΑ από τις αρχές της δεκαετίας του 1980, το 2000 απορρυθμίστηκαν οι αγορές κρίσιμων «παράγωγων» χρηματοοικονομικών εργαλείων, όπως τα «συμβόλαια μελλοντικής εκπλήρωσης» (ΣΜΕ), τα οποία αφορούν στα διεθνώς εμπορεύσιμα προϊόντα όπως το πετρέλαιο, πολύτιμα μέταλλα και αρκετά γεωργικά προϊόντα (Hill and Myatt, 2010). Το γεγονός αυτό ήταν καθοριστικής σημασίας για τη λειτουργία των γεωργικών αγορών, καθώς επέτρεψε την είσοδο στις αγορές των εν λόγω «παραγώγων» πολύ μεγάλων θεσμικών επενδυτών, μετά το σκάσιμο της φούσκας των ακινήτων και της φούσκας των εταιρειών σύγχρονης τεχνολογίας («dot.com»). *Άμεση συνέπεια* της απορρύθμισης των

Διάγραμμα 1: Η Ακαθάριστη Αξία Παραγωγής (σταθ. τιμές 1993)
Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων της Eurostat   (*) Εκτιμήσεις

Διάγραμμα 2: Η Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία (σταθ. τιμές 1993)
Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων της Eurostat   (*) Εκτιμήσεις

αγορών και των εξελίξεων που προαναφέρθηκαν ήταν η άσκηση ανεξέλεγκτης κερδοσκοπίας και στις αγορές των γεωργικών προϊόντων, με αποτέλεσμα, όχι μόνο την απότομη άνοδο των τιμών αλλά και την εκτίναξη των αγοραπωλησιών ΣΜΕ σε ύψος 47 δισεκ. $ το 2007 από 10 δισεκ. $ το 2006, από τα οποία μόλις το 2% καταλήγουν σε πραγματικές αγοραπωλησίες προϊόντων (Lines, 2010· de Schuter, 2010).

Έτσι, σε αντίθεση με ό,τι προβλέπει η επικρατούσα διεθνώς άποψη, στις αγορές των γεωργικών προϊόντων, όπως και στις χρηματοοικονομικές και τις αγορές συναλλάγματος, οι τιμές πολλές φορές προσδιορίζονται από τις προσδοκίες και όχι από τα πραγματικά μεγέθη και έχουν την τάση να απομακρύνονται διαρκώς από το σημείο ισορροπίας (Prasch, 2008). Η τάση αυτή δημιουργεί πολλά περιθώρια άσκησης κερδοσκοπικών πρακτικών, οι οποίες με τη σειρά τους επιτείνουν ακόμα περισσότερο την αστάθεια, την απότομη άνοδο και πτώση των τιμών («φούσκες»), με δραματικές, συχνά, επιπτώσεις στην πραγματική οικονομία.

Όλα τα παραπάνω σημαίνουν ότι οι γεωργικές αγορές, κατά κανόνα, δεν αυτορρυθμίζονται και ότι η γεωργία ως τομέας οικονομικής δραστηριότητας δημιουργεί μια αξία, από την οποία όμως ιδιοποιείται τελικά ένα όλο και μικρότερο ποσοστό. Κι αυτό όχι μόνο λόγω της ύπαρξης κάποιων οικονομικών «νόμων» αλλά και λόγω της αλλαγής του πλαισίου πολιτικής, με τη δημιουργία ευνοϊκών προϋποθέσεων για κάποιους παίκτες του αγροτοδιατροφικού τομέα (τα γιγάντια συμπλέγματα των πολυεθνικών επιχειρήσεων) σε βάρος κάποιων άλλων (των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων, των συλλογικών φορέων τους και των καταναλωτών).

Άμεσα συνδεδεμένες με τα παραπάνω είναι αφ' ενός η κατακόρυφη άνοδος των τιμών βασικών γεωργικών προϊόντων το 2007-08, που προκάλεσε οξύτατη διατροφική κρίση σε πολλές αναπτυσσόμενες χώρες και άνοδο του πληθωρισμού στις ανεπτυγμένες, και αφ' ετέρου η πορεία του γεωργικού οικογενειακού εισοδήματος (ΓΟΕ), το οποίο, εκτός από παροδικές εξάρσεις, μειώνεται διαρκώς εδώ και πολλά χρόνια σχεδόν σε όλες τις χώρες του κόσμου.

2. Διαχρονικές επιδόσεις και προβλήματα της ελληνικής γεωργίας

Η ελληνική γεωργία έχει συμβάλει με πολλούς τρόπους στη γενικότερη ανάπτυξη της χώρας, ως ένας από τους βασικούς τομείς της οικονομίας αλλά και με συνεισφορά σε πολλούς άλλους τομείς, σχετικούς μέ την ανάπτυξη της υπαίθρου, τη διατροφική ασφάλεια, κ.λπ. Μετά το 1981, λειτουργώντας μέσα στο πλαίσιο της ΚΑΠ, προσανατολίστηκε όλο και περισσότερο προς την κατεύθυνση της είσπραξης επιδοτήσεων, γεγονός που την κατέστησε περισσότερο ευάλωτη στις διεθνείς διακυμάνσεις και την απομάκρυνε από τα συγκριτικά της πλεονεκτήματα. Με άλλα λόγια, την μετατόπισε σ' ένα επίπεδο ανταγωνισμού στον οποίο δεν θα μπορούσε να αντεπεξέλθει επιτυχώς γιατί έλειπαν εκ των πραγμάτων δύο βασικές προϋποθέσεις, η άφθονη καλλιεργήσιμη γη ή/και το πολύ χαμηλό κόστος εργασίας.

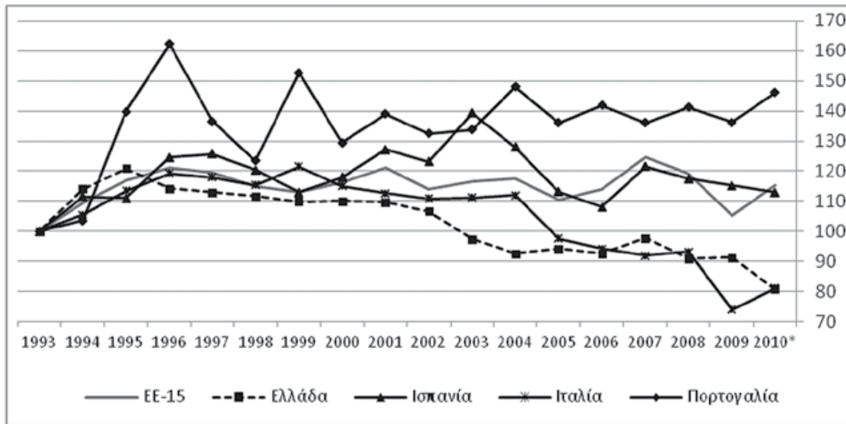
Ας δούμε, τώρα, τις διαχρονικές επιδόσεις της ελληνικής γεωργίας, με βάση τα πιο πρόσφατα επεξεργασμένα στοιχεία. Το παραγωγικό αποτέλεσμα της ελληνικής γεωργίας εμφανίζει μια μεικτή εικόνα μετά το 1993 (διάγραμμα 1). Ει-

δικότερα, η αξία του παραγόμενου προϊόντος, εκφρασμένη σε σταθερές τιμές, δηλαδή η παραγόμενη ποσότητα, αυξάνεται κατά 10% μέχρι το 2000 και μετά από διαδοχικές αυξομειώσεις πέφτει το 2010 περίπου στο επίπεδο του 1993. Σημαντική πτώση της παραγωγής κατά 10 ποσοστιαίες μονάδες σημειώθηκε τις περιόδους 2000-03 και 2005-07, μικρή άνοδος το 2008 και στη συνέχεια ελαφρά κάμψη.

Οι μεταβολές του παραγόμενου προϊόντος προσδιόρισαν και τη διαχρονική πορεία της ακαθάριστης προστιθέμενης αξίας της γεωργίας (διάγραμμα 2). Σε όλη τη μετά το 1993 περίοδο, αυξήθηκε μέχρι 15% σε σταθερές τιμές, ενώ το 2007 είχε πέσει 7 μονάδες κάτω απ' το επίπεδο του 1993. Πολύ σημαντική ήταν η αύξησή της το 2003-04, καθώς και η άνοδος κατά 5 μονάδες την περίοδο 2007-09.

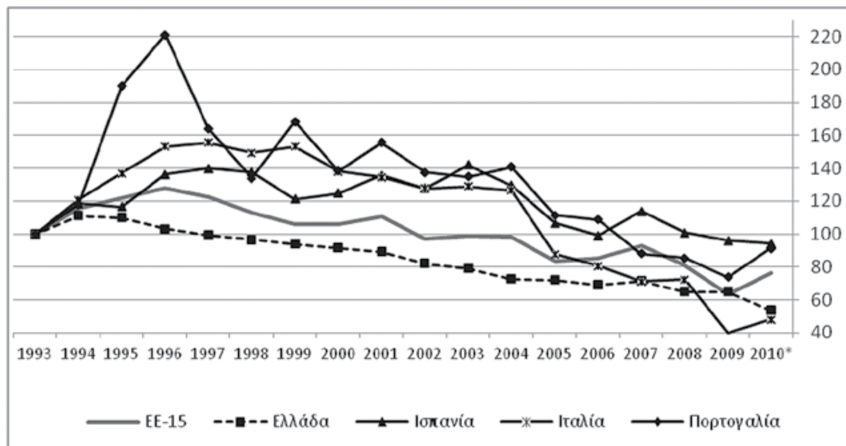
Διάγραμμα 3: Η Καθαρή Προστιθέμενη Αξία (Ο Δείκτης «Α» της Eurostat)

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων της Eurostat (*) Εκτιμήσεις

Διάγραμμα 4: Το Γεωργικό Οικογενειακό Εισόδημα (Ο Δείκτης «C» της Eurostat)

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων της Eurostat (*) Εκτιμήσεις

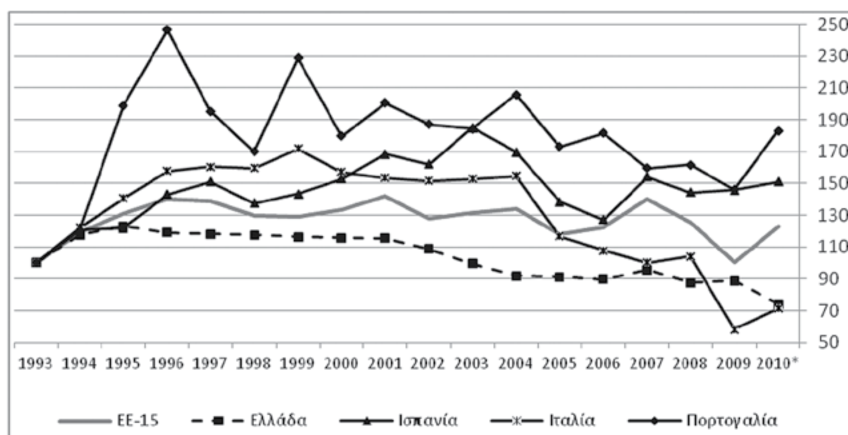
Παρότι το 2010 εμφανίζει μια πολύ μικρή κάμψη, η εικόνα της τελευταίας τριετίας είναι ενθαρρυντική, με δεδομένη την κρίση και τώρα πια βαθιά ύφεση της ελληνικής οικονομίας.

Το οικονομικό αποτέλεσμα της ελληνικής γεωργίας στο επίπεδο των γεωργικών εκμεταλλεύσεων αποτυπώνεται στους τρεις δείκτες γεωργικού εισοδήματος που υπολογίζει μακροοικονομικά η Eurostat. Η καθαρή προστιθέμενη αξία σε τιμές συντελεστών παραγωγής, δηλ. το καθαρό εισόδημα όλων των παραγωγικών συντελεστών των εκμεταλλεύσεων, ακολουθεί στην Ελλάδα μια συνεχή πτωτική πορεία την περίοδο 1995-2004, στη συνέχεια παραμένει σχεδόν σταθερό, εκτός από μια μικρή άνοδο το 2007 και μια σημαντική πτώση το 2010, οπότε και καταλήγει στο 80% του αντίστοιχου δείκτη για το 1993 (διάγραμμα 3). Αξιοσημείωτη είναι η πολύ πιο απότομη πτώση του δείκτη για την Ιταλία μετά το 2004 και οι πολύ καλύτερες επιδόσεις της Ισπανίας και κυρίως της Πορτογαλίας.

Ξεκάθαρα πτωτική είναι η πορεία που ακολουθεί το γεωργικό οικογενειακό εισόδημα (ΓΟΕ) στο σύνολο της ΕΕ-15, στην Ελλάδα και τις υπόλοιπες μεσογειακές χώρες της ΕΕ (διάγραμμα 4). Για την Ελλάδα, η πτώση είναι σταθερή μετά το 1994, οπότε ο δείκτης καταλήγει το 2010 στο μισό περίπου του επιπέδου που είχε το 1993. Δηλαδή, μέσα σε 15 χρόνια, το συνολικό καθαρό εισόδημα που απομένει σε όλες τις ελληνικές γεωργικές εκμεταλλεύσεις μειώθηκε περίπου στο μισό! Απότομη πτώση εμφανίζουν μετά το 2004 η Πορτογαλία, η οποία προηγουμένως είχε πολύ υψηλές επιδόσεις, και κυρίως η Ιταλία, όπως επίσης και η Ισπανία μετά το 2003, η οποία απλώς καταφέρνει για το 2009 να διατηρηθεί σε επίπεδα ελαφρά χαμηλότερα του 2003. Η σημασία των διαπιστώσεων αυτών είναι προφανής, δεδομένου ότι το ΓΟΕ περιλαμβάνει την αμοιβή των ιδιόκτητων συντελεστών παραγωγής (εδάφους, εργασίας, κεφαλαίου) και το καθαρό κέρδος (ή τη ζημιά) των γεωργικών εκμεταλλεύσεων.

Διάγραμμα 5: Το Γεωργικό Οικογενειακό Εισόδημα ανά πλήρως απασχολούμενο (Ο Δείκτης «Β» της Eurostat)

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων της Eurostat (*) Εκτιμήσεις

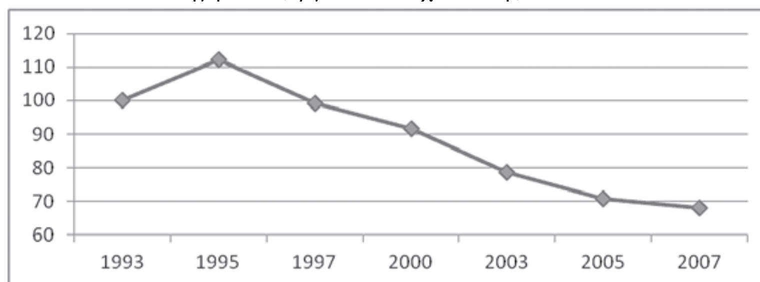

Ελαφρά διαφοροποιημένη είναι η εικόνα του τελευταίου δείκτη, ο οποίος μετρά το ΓΟΕ ανά πλήρως απασχολούμενο στη γεωργία (διάγραμμα 5). Επειδή οι απασχολούμενοι γενικά μειώνονται, τόσο το απόλυτο ύψος όσο και ο ρυθμός μεταβολής του εν λόγω δείκτη διαφοροποιούνται σε σχέση με τον προηγούμενο. Για την Ελλάδα, ο δείκτης κατά την πενταετία 2004-2009 είχε σταθεροποιηθεί σχεδόν στο 90% της τιμής που είχε το 1993, ενώ στην Ισπανία και την Πορτογαλία βρίσκεται το 2009 περίπου 50 μονάδες και 85 μονάδες, αντίστοιχα, πάνω απ' το επίπεδο του 1993. Το 2010, όμως, το ΓΟΕ ανά πλήρως απασχολούμενο στην Ελλάδα σημειώνει σημαντική πτώση, γεγονός που πιθανόν να οφείλεται και στην πρόσφατη αύξηση των απασχολουμένων στη γεωργία (βλ. παρακάτω).

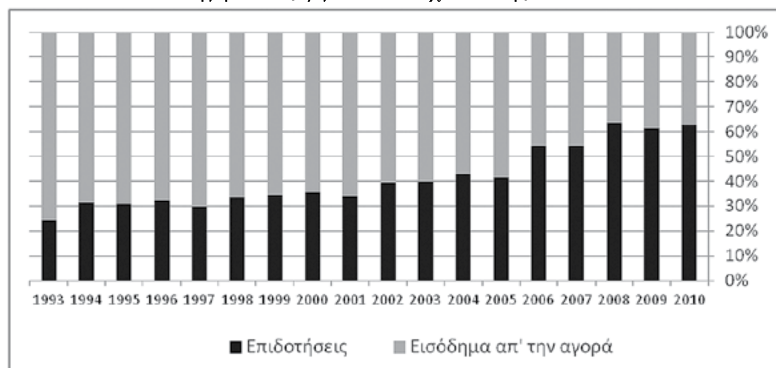
Αξιοσημείωτη είναι η σχετική ανάκαμψη των τριών προαναφερθέντων δεικτών κατά το 2010 στην ΕΕ-15, την Πορτογαλία, την Ιταλία και, σε μικρότερο βαθμό, στην Ισπανία.

Ακόμα μεγαλύτερη είναι η πτώση του γεωργικού εισοδήματος, όπως διαπιστώνεται κι από την κατασκευή ενός άλλου δείκτη, του ΓΟΕ ανά εκμετάλλευση (διάγραμμα 6). Παρατηρούμε και πάλι ότι, σε σταθερές τιμές, το γεωργικό οικογενειακό εισόδημα ανά εκμετάλλευση, μετά από μια άνοδο κατά 12 μονάδες την περίοδο 1993-95, μειώνεται διαρκώς και φθάνει

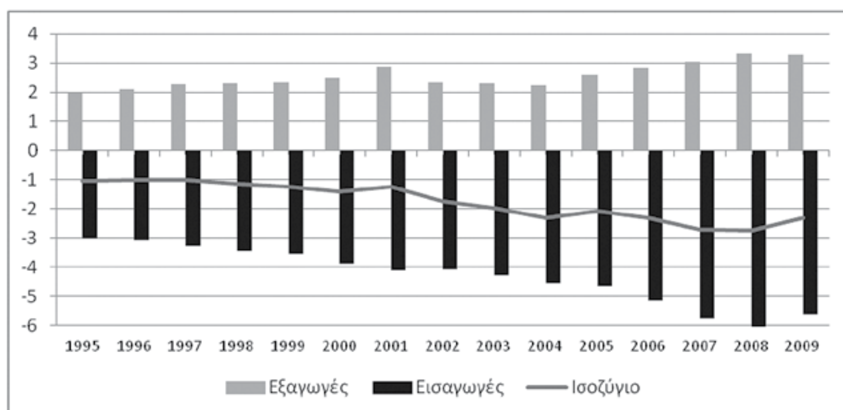
Διάγραμμα 6: ΓΟΕ ανά εκμετάλλευση (σε σταθ. τιμές 1993)
Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων της Eurostat

Διάγραμμα 7: Η σύνθεση του Γεωργικού Οικογενειακού Εισοδήματος
Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων της Eurostat

Διάγραμμα 8: Το Αγροτικό Εμπορικό Ισοζύγιο (σε δισεκ. €)
Πηγή: Eurostat

το 2007 στα 2/3 του επιπέδου του 1993.

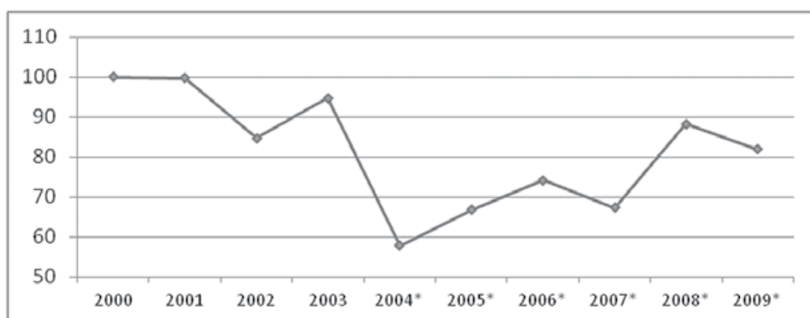
Εκτός όμως απ' τη σημαντική μείωση του ΓΟΕ σε απόλυτους όρους, αλλάζει και η σύνθεσή του. Όπως φαίνεται στο διάγραμμα 7, μέχρι το 2000, τα 2/3 του ΓΟΕ προέρχονταν απ' το εισόδημα που αποκόμιζαν οι γεωργικές εκμεταλλεύσεις από την αγορά και το υπόλοιπο 1/3 απ' τις επιδοτήσεις. Στα επόμενα χρόνια, η ποσοστιαία συμμετοχή των επιδοτήσεων αυξάνεται διαρκώς, με αποτέλεσμα μετά το 2008 να ξεπερνά το 60%. Η εικόνα αυτή διαφοροποιείται σημαντικά μεταξύ των επιμέρους τύπων γεωργικών εκμεταλλεύσεων, με χαρακτηριστικά παραδείγματα το βαμβάκι και τον καπνό, που εμφάνιζαν για πολλά χρόνια αρνητικό εισόδημα απ' την αγορά και ταυτόχρονα επιδοτήσεις πολύ υψηλότερες των άλλων κλάδων. Στον αντίποδα βρίσκονται τα κηπευτικά και τα εσπεριδοειδή. Η ανισότητα αυτή μεταξύ των επιμέρους κλάδων παραγωγής οδήγησε σε μεγάλη ανισότητα στην κατανομή των ενισχύσεων και μεταξύ των διαφόρων περιοχών της χώρας.

Η διεθνής ανταγωνιστικότητα της ελληνικής γεωργίας, όπως αποτυπώνεται στο αγροτικό εμπορικό ισοζύγιο (ΑΕΙ), αποτελεί άλλο ένα κρίσιμο στοιχείο των συνολικών επιδόσεών της. Με την εκτροπή εμπορίου που ακολούθησε την ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ/ΕΕ, το ΑΕΙ από τις αρχές της δεκαετίας του '80 μετατράπηκε από πλεονασματικό σε ελλειμματικό. Όπως φαίνεται στο διάγραμμα 8, μέχρι το 1998 το έλλειμμα κυμαινόταν γύρω στο 1 δισεκ. €, από κεί και πέρα όμως επιδεινώνεται διαρκώς, για να καταλήξει το 2009 στα 2,3 δισεκ. €. Αξιοσημείωτη είναι η αύξηση της αξίας των εξαγωγών την τελευταία πενταετία κατά 47%, ταυτόχρονα, όμως, αυξάνονται και οι εισαγωγές, οπότε την περίοδο αυτή οι εξαγωγές αποτελούν περίπου το μισό των εισαγωγών. Η εικόνα αυτή βελτιώνεται ελαφρά, αν στα προηγούμενα στοιχεία προστεθεί και το εμπόριο του βαμβακιού, με τις συνολικές αγροτικές εξαγωγές το 2009 να ανέρχονται σε 3,56 δισεκ. €, τις συνολικές εισαγωγές στα 5,62 δισεκ. € και το ισοζύγιο στα -2,06 δισεκ. €.

Αξίζει να επισημανθεί η μείωση του ελλείμματος του ΑΕΙ το 2009 κατά 0,4 δισεκ. €, ως αποτέλεσμα της σταθεροποίη-

Διάγραμμα 9: Ακαθάριστος σχηματισμός παγίου κεφαλαίου (σταθ. τιμές 2000)

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων της ΕΛΣΤΑΤ (*) Προσωρινά στοιχεία

σης των εξαγωγών και της μείωσης των εισαγωγών. Εξάλλου, τα αγροτικά προϊόντα εμφανίζουν έναν από τους χαμηλότερους δείκτες διεθνούς ανταγωνιστικότητας στο σύνολο της ελληνικής οικονομίας (δείκτης Balassa), σε σαφώς δυσμενέστερο επίπεδο από τον αντίστοιχο δείκτη της Ισπανίας και της Πορτογαλίας (Γιαννίτσης κ.ά., 2009).

Επίσης, παρά το σοβαρό πρόβλημα αποεπένδυσης που αντιμετωπίζει εδώ και πολλά χρόνια η ελληνική γεωργία – όπως άλλωστε συμβαίνει και διεθνώς – τα πρόσφατα στοιχεία δείχνουν μια σαφή πορεία ανάκαμψης των επενδύσεων μετά το 2004.

Τέλος, τα επίσημα στοιχεία δείχνουν ότι, από το τρίτο τρίμηνο του 2007 μέχρι το τρίτο τρίμηνο του 2010, η απασχόληση στη γεωργία αυξήθηκε κατά 39.000 άτομα, όταν την ίδια περίοδο η μεταποίηση έχασε 97.200 άτομα (διάγραμμα 10). Η αύξηση αυτή αφορά κατά 85% τα μέλη των αγροτικών νοικοκυριών και κατά 15% τη μισθωτή απασχόληση. Επομένως, με βάση πάντα τα επίσημα στοιχεία, η γεωργία όχι μόνο διατηρεί, αλλά αυξάνει τις θέσεις ανθρώπινης απασχόλησης, μέσα σε μια πολύ δύσκολη οικονομική συγκυρία. Η αύξηση αυτή προέρχεται τόσο από νεαρά άτομα που επιλέγουν την οικογενειακή εκμετάλλευση για να απασχοληθούν, όσο και από πρώην εργαζόμενους σε άλλους τομείς, οι οποίοι τώρα δραστηριοποιούνται στη γεωργία και την κτηνοτροφία. Έτσι, η γεωργία φαίνεται μετά τα μέσα του 2007 να ανακτά τις θέσεις απασχόλησης που είχαν χαθεί από τις αρχές του 2006, όταν άρχισε η εφαρμογή της τελευταίας αναθεώρησης της ΚΑΠ (διάγραμμα 10).

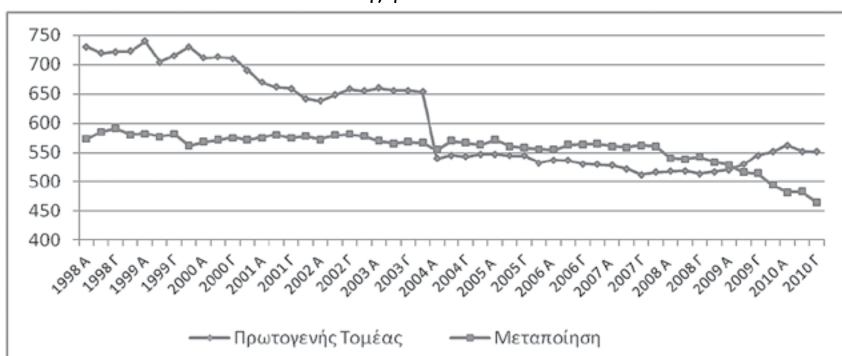
Μετά την έκθεση των παραγωγικών και οικονομικών επιδόσεων της ελληνικής γεωργίας, σταχυολογούμε ορισμένα από τα προβλήματά της που μπορεί μεν να συζητιούνται λιγότερο αλλά είναι από τα πλέον κρίσιμα. Το πρώτο πρόβλημα ήταν η *κυριαρχία της εισπρακτικής λογικής έναντι της μακροπρόθεσμης αναπτυξιακής στρατηγικής*. Αυτό ήταν ιδιαίτερα εμφανές πριν την εισαγωγή του ευρώ, όταν υπήρχε η δυνατότητα σε όλες τις χώρες της ΕΕ να έχουν μια «πράσινη» ισοτιμία του εθνικού τους νομίσματος, διαφορετική από την τρέχουσα συναλλαγματική ισοτιμία με το ecu. Έτσι, μολονότι οι τιμές παρέμεναν στάσιμες ή μειώνονταν σε ecu, μπορούσαν να... αυξάνονται σε δραχμές, λόγω ετεροχρονισμένης αναπροσαρμογής της πράσινης ισοτιμίας, γεγονός, όμως, που συνοδευόταν από αρνη-

τικά νομισματικά εξισωτικά ποσά για την Ελλάδα, τα οποία λειτουργούσαν ως φόροι στις εξαγωγές και ως επιδότηση στις εισαγωγές της. Αυτό ακριβώς συνέβη σε διάφορους κλάδους, όπως η βοοτροφία, λόγω της υπερτιμημένης «πράσινης δραχμής» για το βόειο κρέας και το γάλα (Μέργος, 1998). Η τακτική αυτή συνεχίστηκε μέχρι το 1995, οπότε άλλαξε το όλο καθεστώς, ενόψει της εισαγωγής του ευρώ λίγα χρόνια αργότερα (Παχάκη και Τονικίδου, 2006). Η πολιτική αυτή επέτρεπε τη δημιουργία εισοδηματικών ψευδαισθήσεων που δεν ανταποκρίνονταν στο παραγωγικό αποτέλεσμα, ήταν δε ένας από τους βασικότερους λόγους της καθήλωσης και υποχώρησης της εγχώριας παραγωγής και της επιβάρυνσης του εμπορικού ισοζυγίου.

Το δεύτερο πρόβλημα είναι *η μη αξιοποίηση των δυνατοτήτων παραγωγής των ήδη πιστοποιημένων προϊόντων*. Η Ελλάδα, μετά από πολύχρονες και συστηματικές προσπάθειες έχει καταφέρει να κατοχυρώσει 88 προϊόντα της ως πιστοποιημένα με ειδικά σήματα (ονομασίας προέλευσης και γεωγραφικής ένδειξης). Σε πολλές περιπτώσεις, τα σήματα αυτά παραμένουν «ανενεργά», καθώς τα αντίστοιχα προϊόντα πωλούνται ως συμβατικά – πρόβλημα που συναντάται και σε βιολογικά προϊόντα – με αποτέλεσμα να μην ωφελούνται, ούτε οι παραγωγοί των προϊόντων, ούτε και οι τοπικές οικονομίες, αφού αυτά τα προϊόντα θα μπορούσαν να λειτουργήσουν ως οχήματα για την αναβάθμιση των τοπικών και περιφερειακών οικονομιών. Το γεγονός αυτό δείχνει επιπλέον την ελάχιστη πρόοδο που έχει συντελεστεί στη συλλογική διαχείριση ενός κοινού αγαθού, η οποία προϋποθέτει τον συντονισμό στο επίπεδο των παραγωγών, των τυποποιητών, κ.λπ., και τη μακροχρόνια δέσμευση για την επίτευξη ενός ποιοτικού αποτελέσματος.

Οι *πενιχρές επιδόσεις στον τομέα της συλλογικότητας* είναι το επόμενο μεγάλο ζήτημα. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των Ομάδων Παραγωγών (ΟΠ) στα οπωροκηπευτικά, έναν από τους σημαντικότερους κλάδους της ελληνικής γεωργίας. Οι ΟΠ, μαζί με την υποχρεωτική τυποποίηση και την εφαρμογή προτύπων ποιότητας, ήταν πάντα τα βασικά στοιχεία του πλαισίου πολιτικής για τα οπωροκηπευτικά. Οι ΟΠ συγκροτήθηκαν και λειτούργησαν με κοινοτική και εθνική στήριξη, αντί όμως να συντονίσουν τα

Διάγραμμα 10: Απασχόληση (χιλιάδες άτομα)
Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ

μέλη τους σε ενέργειες σχετικές με την παραγωγή και την προώθηση της εμπορίας, δραστηριοποιήθηκαν σχεδόν αποκλειστικά στη διαδικασία των αποσύρσεων («χωματερών»), δηλ. ενός μέτρου που είχε προβλεφθεί ως μια έκτακτη δυνατότητα σε περιόδους υπερπαραγωγής. Στην Ολλανδία, το 75% της αξίας των οπωροκηπευτικών διακινείται μέσω των ΟΠ, έναντι 11% στην Ελλάδα, ποσοστό που στην πραγματικότητα είναι πολύ χαμηλότερο, καθώς σ' αυτό συμπεριλαμβάνονται οι επιδοτήσεις στη μεταποίηση.

Από το 1997, η διαδικασία της απόσυρσης αντικαταστάθηκε από τα «Επιχειρησιακά Ταμεία», τα οποία συστήνονται από τις ΟΠ με στόχο και πάλι την προώθηση της παραγωγής και της εμπορίας των οπωροκηπευτικών και με κόστος που καλύπτεται κατά 50% απ' τους παραγωγούς (ένα μέρος της οποίας μπορούσε να καλυφθεί απ' το κράτος) και κατά 50% απ' την ΕΕ. Το αποτέλεσμα, όμως, και αυτής της μεταρρύθμισης ήταν για την Ελλάδα πενιχρό. Η μικρή συμμετοχή των αγροτών σε ΟΠ, σε συνδυασμό με τη μη συμβολή του κράτους στο κόστος των «Επιχειρησιακών Ταμείων», είχε αποτέλεσμα οι εισπράξεις της Ελλάδας για τα οπωροκηπευτικά απ' τον κοινοτικό προϋπολογισμό να μειωθούν κατά 56% την περίοδο 1995-2005, όταν οι εισπράξεις της Ισπανίας αυξήθηκαν κατά 9% (Μπουρδάρας, 2007).

Ένα άλλο ζήτημα είναι *η ποιότητα του αναπτυξιακού σχεδιασμού* για την ελληνική ύπαιθρο. Η χώρα έχει ήδη μια 25ετή εμπειρία από τον σχεδιασμό και την εφαρμογή πολυετών αναπτυξιακών προγραμμάτων, με τα Μεσογειακά Ολοκληρωμένα Προγράμματα και τις τέσσερις προγραμματικές περιόδους (τρία ΚΠΣ και ένα ΕΣΠΑ) που ακολούθησαν. Σημαντικό τμήμα των προγραμμάτων αυτών είναι τα προγράμματα αγροτικής ανάπτυξης. Εκτός από τα αδιαμφισβήτητα οφέλη – ποσοτικά και ποιοτικά – από την εφαρμογή των εν λόγω αναπτυξιακών προγραμμάτων, υπάρχουν ορισμένα σοβαρά διαχρονικά προβλήματα, όπως π.χ. οι λεγόμενες *ανειλημμένες υποχρεώσεις*, δηλαδή η επιβάρυνση του Επιχειρησιακού Προγράμματος κάθε προγραμματικής περιόδου με υποχρεώσεις που απορρέουν από νομικές δεσμεύσεις της προηγούμενης περιόδου. Το πρόβλημα αυτό δημιουργείται από την ένταξη στο εκάστοτε πρόγραμμα πολλών έργων, όταν είναι γνωστό ότι έχουν εξαντληθεί οι σχετικοί πόροι του προγράμματος, με αποτέλεσμα τα ποσά αυτά να επιβαρύνουν το πρόγραμμα της επόμενης περιόδου.

Την πρακτική αυτή ακολουθούν ανελλιπώς όλες οι ελληνικές κυβερνήσεις, με αποτέλεσμα στο πρόγραμμα αγροτικής ανάπτυξης «Αλέξανδρος Μπαλτατζής», το οποίο εφαρμόζεται στην περίοδο 2007-2013, το 30% της εγκεκριμένης δημόσιας δαπάνης (το 1,6 από τα 5,3 δισεκ. €) να αφορά ανειλημμένες υποχρεώσεις της προηγούμενης προγραμματικής περιόδου. Ειδικότερα, το πρόβλημα αυτό αφορά στο 34% της δημόσιας δαπάνης του μέτρου των επενδυτικών ενισχύσεων στις γεωργικές εκμεταλλεύσεις, στο 10% του μέτρου των Νέων Γεωργών και στο σύνολο σχεδόν του μέτρου των γεωργοπεριβαλλοντικών ενισχύσεων!

Στα διαχρονικά προβλήματα, τέλος, πρέπει να αναφερθεί η *ανυπαρξία σύνδεσης επιστημονικής έρευνας και σχεδιασμού/εφαρμογής αγροτικής πολιτικής*. Δεν υπάρχει κανένας μηχανισμός μόνιμης «διάχυσης» των αποτελεσμάτων της

επιστημονικής έρευνας στον τρόπο με τον οποίο σχεδιάζεται και εφαρμόζεται η αγροτική πολιτική, εκτός από κάποιες σπάνιες και αποσπασματικές περιπτώσεις. Έτσι, δεν είναι δύσκολο να καταλάβει κανείς με ποια κριτήρια σχεδιάζεται η αγροτική πολιτική και με ποιον τρόπο εφαρμόζεται από έναν διοικητικό μηχανισμό που έχει υποβαθμίσει ένα μεγάλο μέρος του επιστημονικού του δυναμικού σε απλούς διεκπεραιωτές εγγράφων.

3. Η ελληνική γεωργία κατά την τρέχουσα κρίση

Η κρίση της ελληνικής οικονομίας αποτυπώνεται σε όλα σχεδόν τα μακροοικονομικά μεγέθη, τα οποία από το 2009 παρουσιάζουν επιδείνωση. Στην πραγματικότητα, η ελληνική οικονομία έχει εισέλθει σε βαθιά ύφεση, καθώς για το 2010 εκτιμάται ότι ο μέσος ρυθμός μείωσης του ΑΕΠ θα υπερβεί το 4% (Τράπεζα της Ελλάδος, 2011). Η συρρίκνωση της οικονομικής δραστηριότητας έχει πια επεκταθεί σε όλους τους τομείς· αξίζει να επισημανθεί ότι ο μόνος τομέας του οποίου το προϊόν αυξήθηκε το 2010 ήταν ο πρωτογενής, διαπίστωση που όπως είδαμε ισχύει και για την απασχόληση.

Σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ (2011), οι τιμές παραγωγού χωρίς επιδοτήσεις *αυξήθηκαν* κατά μέσο όρο το 2010 σε σχέση με το 2009 κατά 12,6%, όταν οι τιμές των μέσων παραγωγής αυξήθηκαν κατά 4,2%. Η αύξηση αυτή αντανακλά σε μεγάλο βαθμό τις γενικότερες εξελίξεις στις διεθνείς αγορές.

Η πρόσφατη διεθνής κρίση του 2007-2008 δημιούργησε τις συνθήκες για πολύ έντονες ανοδικές και καθοδικές τάσεις στις τιμές των διεθνώς εμπορεύσιμων προϊόντων, στις τιμές του πετρελαίου και στην ισοτιμία ευρώ-δολαρίου. Στην αστάθεια των τιμών συνέβαλε και η κλιματική αλλαγή, που εκδηλώνεται τα τελευταία χρόνια με ακραία καιρικά φαινόμενα σε χώρες παραγωγής μεγάλων ποσοτήτων γεωργικών προϊόντων (εκτεταμένες ξηρασίες και πλημμύρες). Οι διεθνείς αυτές εξελίξεις επηρεάζουν άμεσα την ελληνική γεωργία, σε συνδυασμό πάντα με τις αυξημένες ανταγωνιστικές πιέσεις που δέχεται εντός της ΕΕ. Έτσι, π.χ., παράλληλα με την άνοδο των διεθνών τιμών το 2007-08 και τη συνακόλουθη πτώση, είχαμε στην Ελλάδα μεταξύ 2006 και 2007 αύξηση της τιμής παραγωγού του σκληρού σιταριού κατά 67% και της τιμής του βαμβακιού κατά 28%. Την επόμενη χρονιά η τιμή του βαμβακιού πέφτει κατά 37% και τη μεθεπόμενη του σκληρού σιταριού κατά 29%. Το 2010 η τιμή του βαμβακιού στην Ελλάδα διπλασιάστηκε σε σχέση με το 2009, ενώ του σκληρού σιταριού μειώθηκε κατά 11%. Εξάλλου, η τιμή παραγωγού του αραβοσίτου αυξάνεται το 2007 κατά 60% σε σχέση με το 2006, τα επόμενα δύο χρόνια πέφτει αρκετά, λόγω εντονότατου ανταγωνισμού από τη Βουλγαρία και τη Ρουμανία, που έχουν χαμηλότερο κόστος παραγωγής, ενώ το 2010 η παγκόσμια τάση για άνοδο της τιμής του προϊόντος οδηγεί και την εγχώρια τιμή σε άνοδο κατά 35%, σε σχέση με το 2009.

Οι αυξήσεις αυτές στις τιμές παραγωγού την περίοδο 2006-07 σχετίζονται με την αύξηση της παραγωγής το 2008 και τη θετική πορεία των εξαγωγών γεωργικών προϊόντων και τροφίμων, οι οποίες, όπως και το σύνολο των ελληνικών εξαγωγών, παρουσιάζουν τελευταία μια σχετικά καλή εικόνα, σε αντίθεση με τα υπόλοιπα μακροοικονομικά μεγέθη. Στην αύξηση των

γεωργικών εξαγωγών κατά 47% την τελευταία πενταετία έχει συμβάλει αναμφίβολα και η ανάκαμψη των οικονομιών που αποτελούν μεγάλες εξαγωγικές αγορές για την Ελλάδα. Η πορεία αυτή φαίνεται να συνεχίζεται και το 2010, με αύξηση των εξαγωγών σε πολλά προϊόντα, όπως π.χ. τα επώνυμα ελληνικά κρασιά, των οποίων οι εξαγωγές αυξήθηκαν κατά 7% σε αγορές-στόχους, όπως οι ΗΠΑ, ο Καναδάς, η Γερμανία, η Ρωσία και η Κίνα. Αυτό βεβαίως δεν σημαίνει ότι χρόνια προβλήματα έπαψαν να υπάρχουν. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι, για ένα προϊόν στρατηγικής σημασίας, όπως το ελαιόλαδο, μόνον το 15% από την ποσότητα που εξάγεται είναι τυποποιημένο και από αυτήν ένα πολύ μικρό ποσοστό είναι πιστοποιημένο ή βιολογικό. Η σημασία αυτού του γεγονότος είναι προφανής, δεδομένου ότι το τυποποιημένο εξάγεται σε τιμή διπλάσια από το χύμα (Λιάμης, 2011).

Κατά τ' άλλα, ο... χορός καλά κρατεί, με τις τιμές τελικού καταναλωτή να είναι από δύο έως πέντε φορές μεγαλύτερες των τιμών παραγωγού και το χάσμα αυτό σε πολλές περιπτώσεις να διευρύνεται από τον Νοέμβριο του 2008 μέχρι τον Δεκέμβριο του 2010 (Αγροτικός Συνεργατισμός, 2011).

Η πρόσφατη όξυνση της δημοσιονομικής κρίσης στην Ελλάδα έχει μια σειρά αρνητικές συνέπειες, οι οποίες έχουν ήδη αρχίσει να γίνονται αισθητές. Οι περικοπές των δημοσίων δαπανών αναμένεται να επηρεάσουν την ορθολογική ανακατανομή του επιστημονικού προσωπικού στις κεντρικές και περιφερειακές γεωργικές υπηρεσίες, η οποία, άλλωστε, ποτέ δεν ήταν η ενδεδειγμένη σ' ό,τι αφορά την παροχή κατάλληλης τεχνογνωσίας προς τους αγρότες για την επίλυση των χρόνιων οργανωτικών και τεχνολογικών προβλημάτων. Επίσης, τα μεγάλα ελλείμματα του προϋπολογισμού δεν επιτρέπουν στο ελληνικό κράτος να καλύψει τη δική του συμμετοχή στα συγχρηματοδοτούμενα αναπτυξιακά προγράμματα της γεωργίας και του αγροτικού χώρου, πρόβλημα που είχε εμφανιστεί και στο παρελθόν. Αυτό αφορά πληθώρα μέτρων πολιτικής, όπως επενδυτικές ενισχύσεις, αγροτοπεριβαλλοντικά μέτρα και προώθηση ελληνικών προϊόντων σε αγορές του εξωτερικού.

Η προσπάθεια αύξησης των δημοσίων εσόδων μέσω, π.χ., της αύξησης των συντελεστών του ΦΠΑ, αναμένεται να προκαλέσει αύξηση του ΦΠΑ σε γεωργικές εισροές και άρα αύξηση του κόστους παραγωγής, αύξηση του ΦΠΑ σε επενδυτικά αγαθά και άρα αύξηση του κόστους των επενδύσεων, κ.ο.κ. Τέλος, πολλές επιχειρήσεις του αγροτοδιατροφικού τομέα, όπως και οι υπόλοιπες επιχειρήσεις, αντιμετωπίζουν ήδη έλλειψη ρευστότητας, δυσκολίες στη δανειοδότηση, κ.λπ. Ενδεικτική είναι η περίπτωση των ελαιοπαραγωγών της Κρήτης, οι οποίοι λόγω της επείγουσας ανάγκης για εξασφάλιση ρευστότητας, προχώρησαν σε μαζικές πωλήσεις ελαιολάδου στα τέλη Δεκεμβρίου του 2010, με αποτέλεσμα να πέσουν αρκετά οι τιμές του προϊόντος.

4. Συζήτηση

Από τα επεξεργασμένα στοιχεία που προηγήθηκαν, προκύπτει ότι τόσο το συνολικό εισόδημα του τομέα της γεωργίας όσο και το οικογενειακό γεωργικό εισόδημα παρουσίασαν τις υψηλότερες τιμές τους στα μέσα της δεκαετίας του '90, όταν το παραγόμενο γεωργικό προϊόν είχε αυξηθεί κατά 10% (διαγρ. 1-5). Το γεγονός

αυτό δεν πρέπει να είναι άσχετο και με την εκτεταμένη χρήση της μεταναστευτικής εργασίας, μετά τις αρχές της δεκαετίας του '90, που αναμφίβολα συνέβαλε θετικά στην αύξηση της παραγωγής και του εισοδήματος των γεωργικών εκμεταλλεύσεων, επιβράδυνε, όμως, τον αναγκαίο διαρθρωτικό εκσυγχρονισμό τους.

Διαπιστώθηκε, επίσης, η συρρίκνωση σε πολύ σημαντικό βαθμό του γεωργικού οικογενειακού εισοδήματος την τελευταία δεκαπενταετία, τόσο στο σύνολό του όσο και ανά πλήρως απασχολούμενο και ανά εκμετάλλευση. Ταυτόχρονα, το υψηλό και διαχρονικά αυξανόμενο ποσοστό των επιδοτήσεων στο γεωργικό εισόδημα και η δραματική μείωση του εισοδήματος των εκμεταλλεύσεων από την αγορά υπογραμμίζουν όχι μόνο τα χρονίζοντα διαρθρωτικά προβλήματα της ελληνικής γεωργίας αλλά και το πόσο ευάλωτη παραμένει σε αλλαγές του θεσμικού πλαισίου, όπως η εκ νέου μείωση των επιδοτήσεων, που είναι βέβαιο ότι θα προκύψει μετά το 2013.

Το *ελλειμματικό εμπορικό ισοζύγιο* αποκαλύπτει τα σοβαρά προβλήματα διεθνούς ανταγωνιστικότητας της γεωργικής παραγωγής. Παρά τη θετική πορεία των εξαγωγών γεωργικών προϊόντων και τροφίμων τα τελευταία χρόνια, η αυξανόμενη εισαγωγική διείσδυση των ίδιων προϊόντων υπογραμμίζει τη συνεχιζόμενη αδυναμία του ελληνικού αγροτοδιατροφικού τομέα να προσφέρει προϊόντα επιθυμητά στους εγχώριους και ξένους καταναλωτές σε τιμές, ποιότητα αλλά και ποσότητα. Ο τρόπος με τον οποίο οι πάσης φύσεως δημόσιες υπηρεσίες ελέγχουν ή καλύτερα επιχειρούν να ελέγξουν την εσωτερική αγορά επηρεάζει αποφασιστικά την ανταγωνιστικότητα των αγροτικών προϊόντων. Η αναποτελεσματικότητα που χαρακτηρίζει τη σχετιζόμενη με τον έλεγχο νομοθεσία συντελεί σε σημαντικό βαθμό στην αναποτελεσματική λειτουργία των δημοσίων υπηρεσιών και συνακόλουθα υποθάλπει τη νοθεία σ' ένα ευρύ φάσμα της εγχώριας παραγωγής ορισμένων προϊόντων (όπως π.χ. των γαλακτοκομικών). Παράλληλα, διευκολύνει και τη διείσδυση κατώτερης ποιότητας ομοειδών προϊόντων τόσο από χώρες της ΕΕ όσο και από τρίτες χώρες. Οι επιπτώσεις από τον πλημμελή έλεγχο της αγοράς στην εγχώρια παραγωγή, την κατανάλωση και το εμπορικό ισοζύγιο, είναι αναμφίβολα αρνητικές (Μαρτίνος, κ.ά., 1998).

Ας μην ξεχνάμε άλλωστε ότι η εγχώρια αγορά δεν αποτελείται μόνο από τους μόνιμους κατοίκους αλλά και από τα 13,5 εκατομμύρια τουριστών που επισκέπτονται κάθε χρόνο τη χώρα. Έτσι, η αύξηση των εξαγωγών πρέπει να επιδιωχθεί παράλληλα με την *επανακατάκτηση της εγχώριας αγοράς* και τη σύνδεση της τοπικής παραγωγής με τους τομείς της εστίασης και του τουρισμού.

Το ισοζύγιο παρουσίασε μια μικρή βελτίωση κατά το 2009. Το ερώτημα είναι αν η βελτίωση αυτή θα συνεχισθεί, λόγω βελτίωσης της ανταγωνιστικότητας της ελληνικής γεωργίας, ή αποτελεί συγκυριακό φαινόμενο που οφείλεται στην ανάκαμψη των χωρών που εισάγουν ελληνικά προϊόντα και στη συρρίκνωση της εγχώριας ζήτησης λόγω της πρόσφατης κρίσης. Είναι προφανές ότι η συνέχιση των όποιων θετικών επιδόσεων της ελληνικής γεωργίας, θα εξαρτηθεί, εκτός των άλλων, κι από τους ρυθμούς ανάκαμψης των οικονομιών της Ευρώπης, ειδικά των παραδοσιακών για τα ελληνικά προϊόντα αγορών. Θετικές προοπτικές έχουν ήδη αρχίσει να διαφαίνονται για την κατανά-

λωση αγροτικών προϊόντων και τροφίμων, τουλάχιστον στις ευρωπαϊκές αγορές, οι οποίες έχουν αρχίσει να βγαίνουν από την ύφεση. Ιδιαίτερης βαρύτητας για την ελληνική γεωργία είναι και οι γενικότερες εξελίξεις σε άλλους, πολύ σημαντικούς εμπορικούς εταίρους της Ελλάδας, όπως οι χώρες της Βόρειας Αφρικής και της Μέσης Ανατολής, από τις οποίες επίσης επηρεάζονται άμεσα και οι τιμές του πετρελαίου.

Τα σημεία καμπής στην πτωτική αυτή πορεία συμπίπτουν με τις αλλαγές που συνέβησαν όλα αυτά τα χρόνια. Ειδικότερα, μετά το 1992, δημιουργείται η ενιαία ευρωπαϊκή αγορά και ταυτόχρονα αρχίζει να μπαίνει σε εφαρμογή η μεταρρύθμιση της ΚΑΠ. Μετά το 2000, εφαρμόζονται οι προβλέψεις του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου, έχουν εφαρμοσθεί πλήρως οι μεταρρυθμίσεις της ΚΑΠ (1992 και 1999) και τίθενται σε ισχύ οι ευρωμεσογειακές συμφωνίες, με τις οποίες τα αγροτικά προϊόντα τρίτων μεσογειακών χωρών αποκτούν προνομιακή πρόσβαση στην ευρωπαϊκή αγορά. Από το 2001, η ελληνική οικονομία εντάχθηκε στη ζώνη του ευρώ, λίγο αργότερα έγινε η τελευταία διεύρυνση της ΕΕ προς την Κύπρο, τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης και των Βαλκανίων, ενώ από το 2006 τέθηκε σε εφαρμογή η πιο πρόσφατη μεταρρύθμιση της ΚΑΠ, με την πλήρη αποσύνδεση των ενισχύσεων από το είδος και το ύψος της παραγωγής.

Στα *θετικά* των τελευταίων χρόνων συγκαταλέγεται αναμφίβολα και η αύξηση των επενδύσεων παγίου κεφαλαίου στη γεωργία. Το ερώτημα, εδώ, είναι κατά πόσον θα αντιστραφεί η πολύχρονη πορεία αποεπένδυσης και, κυρίως, η ανορθολογική χρήση του μηχανολογικού εξοπλισμού. Είναι γνωστό ότι με την ύπαρξη υψηλών επιδοτήσεων για πολλά χρόνια, τόσο στις τιμές των προϊόντων όσο και στις γεωργικές επενδύσεις, πολλές εκμεταλλεύσεις απέκτησαν μηχανολογικό εξοπλισμό πολύ μεγαλύτερο από αυτόν που πραγματικά χρειάζονταν. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του βαμβακιού: χωρίς τις απαραίτητες διαρθρωτικές μεταβολές (μεγέθυνση, μείωση του κόστους παραγωγής, κ.λπ.) στο επίπεδο των εκμεταλλεύσεων – με ευθύνη και των αγροτών –, η χρήση αυτού του εξοπλισμού επιβαρύνει δυσανάλογα το κόστος παραγωγής και αποτελεί σπατάλη πολύτιμων πόρων. Το γεγονός ότι οι περιοχές αυτής της καλλιέργειας είναι από τις πλέον ευνοημένες στην παροχή επιδοτήσεων, καθώς και ο πρωταγωνιστικός ρόλος αυτής της κατηγορίας αγροτών στις αγροτικές κινητοποιήσεις, με τη συχνή χρήση εκβιαστικών μεθόδων διεκδίκησης, είναι δύο άλλες πολύ ενδιαφέρουσες διαστάσεις του θέματος.

Οι επιδόσεις της ελληνικής γεωργίας ερμηνεύονται και από τα διαχρονικά προβλήματα που προαναφέρθηκαν. Οι ανεκμετάλλευτες δυνατότητες της πιστοποιημένης παραγωγής και κυρίως η αδυναμία προώθησης συλλογικών δράσεων αποκαλύπτουν την ιδιαίτερη... προτίμηση των Ελλήνων αγροτών σε ορισμένες μόνο πτυχές ενός θεσμικού πλαισίου, το οποίο προσέφερε αρκετές εναλλακτικές δυνατότητες. Η παραγωγή για τις χωματερές, οι απάτες που αποκαλύπτονταν, τα πρόστιμα από την ΕΕ, η κάλυψή τους από τον εθνικό προϋπολογισμό και η τελική προσθήκη τους στο δημόσιο χρέος ήταν μια χρόνια πρακτική που ελάχιστα φάνηκε να ενοχλεί την ελληνική πολιτεία και κοινωνία. Οι εναλλακτικές δυνατότητες, με τη

σύσταση πραγματικών Ομάδων Παραγωγών, την εφαρμογή ποιοτικών προτύπων και την τυποποίηση, παρέμειναν κενό γράμμα, και περιμένουν ακόμα την αξιοποίησή τους. Οι ευθύνες των εκάστοτε κυβερνήσεων είναι σαφείς, ως προς τη μη εφαρμογή των προτύπων ποιότητας και εμπορίας, που θα έπρεπε να είχαν εφαρμοσθεί από το 1981, και τη μη καταβολή της εθνικής συμμετοχής στα Επιχειρησιακά Ταμεία των Ομάδων Παραγωγών. Το γεγονός ότι οι Ισπανοί μετέτρεψαν τις αποσύρσεις προϊόντων σε συλλογικές δράσεις ενίσχυσης της παραγωγής και της εμπορίας καταδεικνύει το πώς ένα κοινό θεσμικό και χρηματοδοτικό πλαίσιο μπορεί να αξιοποιηθεί με εντελώς διαφορετικούς τρόπους. Εξίσου σαφείς είναι οι ευθύνες των κομμάτων στην *απαξίωση των συνεταιρισμών* στη συνείδηση τόσο των γεωργών, όσο και των καταναλωτών.

Στο ίδιο... εισπρακτικό μήκος κύματος εντάσσεται η για πολλά χρόνια ασκηθείσα συναλλαγματική πολιτική εις βάρος ακόμα και των μακροπρόθεσμων προοπτικών ζωτικών κλάδων της ελληνικής γεωργίας, ενώ εδώ και 25 χρόνια, μέσω των Κοινοτικών Πλαισίων Στήριξης, οι κυβερνήσεις παρέχουν απλόχερα ενισχύσεις – που προορίζονται για έργα αναπτυξιακού χαρακτήρα, τη βελτίωση των διαρθρώσεων και το περιβάλλον – εκτός χρονοδιαγραμμάτων και διαθεσιμότητας πόρων, γνωρίζοντας ότι δημιουργούν σοβαρές ανισορροπίες στον αναπτυξιακό σχεδιασμό και ότι στην πραγματικότητα υποθηκεύουν τα αντίστοιχα αναπτυξιακά προγράμματα.

Μέσα από τη διερεύνηση των προβλημάτων αυτών αναδεικνύονται ορισμένες «σταθερές» στην άσκηση της αγροτικής πολιτικής και την αξιοποίηση των διαθέσιμων πόρων: η μεγιστοποίηση των εισπράξεων, ανεξάρτητα από το παραγωγικό αποτέλεσμα και τη ζήτηση των προϊόντων απ' την αγορά, στο πλαίσιο μιας βραχυπρόθεσμης οπτικής, χωρίς ουσιαστικό ενδιαφέρον για έναν μακροπρόθεσμο σχεδιασμό, τόσο στις αγορές των γεωργικών προϊόντων όσο και στην ανάπτυξη της υπαίθρου. Οι χειρότερες συνέπειες αφορούν κυρίως την αθέατη πλευρά των εξελίξεων, εκείνων που δεν φαίνονται εκ πρώτης όψεως. Και αυτό αφορά την υπονόμευση, υποβάθμιση και απώλεια του εργασιακού ήθους των αγροτών.

Από τα πράγματα προκύπτει ότι η πολιτική ηγεσία όχι μόνο δεν είχε «όραμα στρατηγικής» για την ανάπτυξη της υπαίθρου, αλλά ούτε και διάθεση να θέσει τις βάσεις μιας μακροπρόθεσμης ανάπτυξης. Γι' αυτό και η αγροτική πολιτική, παρά τα όποια επιτεύγματα, είχε και έχει ευκαιριακό χαρακτήρα. Ενώ για πρώτη φορά παρουσιαζόταν η ευκαιρία να δημιουργηθεί μια ανθηρή αγροτική οικονομία με χρηματοδοτικές ενισχύσεις απίθανου ύψους σε σχέση με το προ της εντάξεως παρελθόν, οι πόροι αυτοί διοχετεύθηκαν σε καταναλωτικούς κυρίως σκοπούς.

Η απορρύθμιση και των διεθνών γεωργικών αγορών στο πλαίσιο επικράτησης των νεοφιλελεύθερων αντιλήψεων, σε συνδυασμό με ακραία καιρικά φαινόμενα σε χώρες παραγωγής μεγάλων ποσοτήτων γεωργικών προϊόντων και την ανάκαμψη των οικονομιών που είναι μεγάλες εξαγωγικές αγορές για την Ελλάδα, αναδεικνύονται στους σημαντικότερους παράγοντες που διαμορφώνουν μετά το 2007 ένα πλαίσιο το οποίο, εκτός από κινδύνους, προσφέρει και ευκαιρίες για την ελληνική γεωργία. Η αστάθεια και ιδιαίτερα οι αυξήσεις των τιμών παραγω-

γού σε ορισμένα κρίσιμα γεωργικά προϊόντα, συνέβαλαν στη σχετική συγκράτηση του γεωργικού εισοδήματος την περίοδο 2006-09, που αποτυπώθηκε στους σχετικούς δείκτες (διαγράμματα 3-5), την αύξηση των εξαγωγών αλλά και τη σημαντική αύξηση των θέσεων απασχόλησης. Το τελευταίο αυτό στοιχείο, εφόσον τα επίσημα στοιχεία αποδίδουν την πραγματικότητα, είναι εξαιρετικά σημαντικό, καθώς σημειώνεται σε μια περίοδο ύφεσης της ελληνικής οικονομίας.

Δεν πρέπει, όμως, να δημιουργούνται ψευδαισθήσεις ως προς τις μακροπρόθεσμες προοπτικές. Εκτός από τις διαχρονικές επιδόσεις που προαναφέρθηκαν, την ίδια περίοδο που οι διεθνείς εξελίξεις δημιουργούν ορισμένες νέες ευκαιρίες για την ελληνική γεωργία, το παραγόμενο προϊόν και η ακαθάριστη προστιθέμενη αξία σημείωσαν σημαντική πτώση το 2006 και 2007, ως αποτέλεσμα της εφαρμογής της πιο πρόσφατης αναθεώρησης της ΚΑΠ, με την αποσύνδεση των ενισχύσεων από το είδος και το ύψος της παραγωγής. Για παράδειγμα, το 2006, οι παραγόμενες ποσότητες καπνού μειώθηκαν κατά 80% σε σχέση με το 2005, φθάνοντας στα επίπεδα του... 1922, ενώ η καπνοκαλλιέργεια εγκαταλείφθηκε στις τρεις από τις πέντε παραδοσιακές καπνοπαραγωγικές περιοχές της χώρας. Επίσης, η πρόσφατη αύξηση των τιμών σε ορισμένα δημητριακά μπορεί να αύξησε το εισόδημα των αντίστοιχων παραγωγών (και κυρίως των εμπόρων), ταυτόχρονα, όμως, αύξησε το κόστος παραγωγής στις κτηνοτροφικές εκμεταλλεύσεις, που αγοράζουν τα εν λόγω προϊόντα ως ζωοτροφές. Έτσι, οι όποιες θετικές εξελίξεις της τελευταίας περιόδου, δεν φαίνεται να αντανακλώνται στο εισόδημα της γεωργίας ως τομέα συνολικά ούτε και στο εισόδημα των γεωργικών οικογενειακών εκμεταλλεύσεων.

Παράλληλα, οι όροι ενσωμάτωσης των γεωργικών εκμεταλλεύσεων στο ευρύτερο αγροτοδιατροφικό σύστημα γίνονται όλο και πιο *άνισοι*, με το άνοιγμα των τιμών παραγωγού-καταναλωτή να διευρύνεται διαρκώς τα τελευταία τρία χρόνια. Το κεφαλαιώδες αυτό ζήτημα παραπέμπει στον έντονα ολιγοπωλιακό χαρακτήρα του όλου συστήματος, την ύπαρξη ποικιλώνυμων καρτέλ, την απουσία σοβαρής συλλογικής παρέμβασης των παραγωγών και των καταναλωτών, αλλά και την πλημμελή λειτουργία των εποπτικών και ελεγκτικών μηχανισμών της αγοράς (πρβλ. αθρόες «ελληνοποιήσεις» προϊόντων, πενταπλασιασμό σε τιμές εισαγομένων προϊόντων από το τελωνείο στο ράφι, κ.λπ.).

Η βελτίωση της οικονομικής βιωσιμότητας των γεωργικών εκμεταλλεύσεων και η ανάκτηση της διεθνούς ανταγωνιστικότητας είναι όρος επιβίωσης της ελληνικής γεωργίας εντός της ΟΝΕ, αν σκεφθούμε ότι το χάσμα στο επίπεδο της πραγματικής σύγκλισης, σε συνδυασμό με την έλλειψη πραγματικής αλληλεγγύης εντός ΟΝΕ, είναι βασικοί λόγοι για την επιδείνωση των ελλειμμάτων και της κρίσης χρέους όχι μόνο της ελληνικής οικονομίας αλλά και των άλλων χωρών της ευρωπαϊκής περιφέρειας (Coutrot, κ.ά., 2010). Επιπρόσθετοι λόγοι για τον επείγοντα χαρακτήρα των αναγκαίων αλλαγών είναι η επερχόμενη στροφή της ΚΑΠ προς την ενίσχυση της παροχής δημόσιων αγαθών από τους γεωργούς, ο περιορισμός των επιδοτήσεων μετά το 2013 και η χορήγησή τους μόνο (;) στους «ενεργούς» αγρότες (European Commission, 2010).

Η *βιώσιμη γεωργία* αποτελεί προϋπό-

θεση και για την ολοκληρωμένη ανάπτυξη της υπαίθρου, στο πλαίσιο μιας οπτικής πολύ ευρύτερης από τη στενή «τομεακή» (Martinos et al., 2003). Η γεωργία έχει τις δυνατότητες να μετατραπεί σε κινητήριο μοχλό γενικότερης ανάπτυξης, με τις ποιοτικά υψηλής στάθμης εκροές της προς τους άλλους κλάδους, σε μια εποχή που οι καταναλωτικές απαιτήσεις και τα νέα διαιτολογικά πρότυπα αυξάνουν συνεχώς το ειδικό τους βάρος στον κλάδο των τροφίμων. Επιπλέον, έχει τη δυνατότητα να προσφέρει συμπληρωματικό εισόδημα σ' έναν μεγάλο αριθμό νοικοκυριών και να συμβάλει καθοριστικά στη διατήρηση των φυσικών πόρων και της περιβαλλοντικής ισορροπίας (Καρανικόλας, κ.ά., 2008).

Η αγροτική διαρθρωτική πολιτική που εφαρμόστηκε για πολλά χρόνια στη χώρα μας προώθησε την εντατικοποίηση των εκμεταλλεύσεων μέσα από το δίπτυχο: εκμηχάνιση-άρδευση. Παρά τις θετικές επιπτώσεις στην παραγωγή και το εισόδημα, με τη μονομερή αυτή έμφαση, η ελληνική γεωργία βρέθηκε να παίζει στο γήπεδο των συγκριτικών της μειονεκτημάτων, αφού ήταν προφανές όλα αυτά τα χρόνια ότι με αυτό το αναπτυξιακό πρότυπο ήταν αδύνατο να είναι ανταγωνιστική στην εγχώρια και διεθνή αγορά.

Σε κάθε περίπτωση, σοβαρά εμπόδια σε μια προσπάθεια υπέρβασης των χρόνιων προβλημάτων και των παγιωμένων αντιλήψεων αποτελούν η απόλυτη πίστη του συνόλου σχεδόν της ακαδημαϊκής κοινότητας στην πανάκεια των «ελεύθερων» αγορών, το πολιτικό σύστημα που λειτουργεί με τη λογική του «πολιτικού κόστους» και του άμεσου εκλογικού οφέλους, και φυσικά ο... ενδημικός λαϊκισμός στα μέσα ενημέρωσης, την κοινωνία και τους αγρότες.

Από τα προαναφερθέντα στοιχεία προκύπτει ότι το 2010 το παραγόμενο προϊόν της ελληνικής γεωργίας επέστρεψε στα επίπεδα των αρχών της δεκαετίας του 1990, κλείνοντας έτσι έναν ιστορικό κύκλο δύο περίπου δεκαετιών. Όπως είδαμε, από πλευράς γεωργικού εισοδήματος, ο κύκλος αυτός έκλεισε πολύ νωρίτερα. Ένα άλλο θεμελιώδες ερώτημα έχει να κάνει με τη μακρο-ιστορική προοπτική της ελληνικής γεωργίας: Μήπως αρχίζει να κλείνει ο ιστορικός κύκλος των πολυπληθών μικρού μεγέθους οικογενειακών εκμεταλλεύσεων/αγροτικών νοικοκυριών, που για έναν περίπου αιώνα αποτελούν τη βασική μονάδα κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης στην ελληνική ύπαιθρο, τη στιγμή που στις ΗΠΑ, λ.χ., αναβιώνουν οι πολύ μικρές γεωργικές εκμεταλλεύσεις των 40 στρεμμάτων γιατί προσανατολίζονται αποκλειστικά στην παραγωγή προϊόντων υψηλής ποιότητας και διατροφικής αξίας;

5. Συμπεράσματα

Μέσα σ' ένα περιβάλλον συνεχούς αποδυνάμωσης του υποστηρικτικού και προστατευτικού πλαισίου της ΚΑΠ, αύξησης των ανταγωνιστικών πιέσεων προς την ελληνική γεωργία, η οποία, όπως και ολόκληρη η ελληνική οικονομία, λειτουργεί πλέον στο περιβάλλον της ΟΝΕ, η ελληνική γεωργία σημειώνει την τελευταία δεκαπενταετία αυξομειώσεις/στασιμότητα των παραγωγικών επιδόσεων, διαρκή συρρίκνωση του γεωργικού εισοδήματος (συνολικά, ανά εργαζόμενο και ανά εκμετάλλευση), μείωση του εισοδήματος απ' την αγορά, αυξανόμενη εξάρτηση απ' τις επιδοτήσεις, καθώς και επιδείνωση της διεθνούς ανταγωνιστικότητάς της.

Όλες οι μείζονες διεθνείς και ευρωπαϊκές εξελίξεις των τελευταίων δύο τουλάχιστον δεκαετιών συνοδεύονται από επιτάχυνση στην πτωτική αυτή πορεία της ελληνικής γεωργίας. Τα χρονίζοντα προβλήματα αποκαλύπτουν τις διαχρονικές ευθύνες των πολιτικών ηγεσιών, των κομμάτων αλλά και των αγροτών, καθώς και το έλλειμμα σε θεσμικές και οργανωτικές παρεμβάσεις, που θα δημιουργούσαν τις προϋποθέσεις υπέρβασης των διαρθρωτικών χαρακτηριστικών της ελληνικής γεωργίας. Αναδεικνύεται έτσι η μικρόνοια της βραχυπρόθεσμης εισπρακτικής λογικής έναντι του μακροπρόθεσμου αναπτυξιακού σχεδιασμού, ως διαχρονικό γνώρισμα της αγροτικής πολιτικής στη χώρα μας.

Παρότι η ελληνική γεωργία φαίνεται να σημειώνει κάποιες θετικές επιδόσεις στην μετά το 2007 περίοδο, σε αντίθεση με την ύφεση στην οποία ήδη βρίσκεται η ελληνική οικονομία, τα χρονίζοντα προβλήματα και οι 'σταθερές' στον τρόπο άσκησης της αγροτικής πολιτικής δημιουργούν εύλογες ανησυχίες για τις μακροπρόθεσμες προοπτικές της.

Ζητούμενο εξακολουθεί να παραμένει η υπέρβαση των διαρθρωτικών προβλημάτων της ελληνικής γεωργίας μέσα από τις θεσμικές και οργανωτικές παρεμβάσεις στην κατεύθυνση της προώθησης της συλλογικότητας και της ποιότητας, μαζί με ένα νέο κοινωνικό συμβόλαιο για τη γεωργία και την ύπαιθρο, δηλαδή την αναγνώριση των πολλαπλών ρόλων που επιτελεί εντός των σύγχρονων κοινωνιών, μέσα από τον επαναπροσδιορισμό των δημόσιων πολιτικών για τη στήριξή της. Η διπλή αυτή προσπάθεια πρέπει να περάσει από τις συμπληγάδες τόσο της (δήθεν) αυτορρυθμιστικής ικανότητας των «ελεύθερων» αγορών όσο και της στείρας «επιδοματικής» λογικής, στην οποία οι Έλληνες αγρότες είναι ισχυρά εθισμένοι.

Παραπομπές

Αγροτικός Συνεργατισμός (2011): «Άνοιξε κι άλλο η «ψαλίδα» τιμών παραγωγού-καταναλωτή», Περιοδικό *Αγροτικός Συνεργατισμός*, τ. 94, Ιανουάριος 2011.

Γιαννίτσης Τ., Ζωγραφάκης Στ., Καστέλλη Ι. και Δ. Μαυρή (2009): *Ανταγωνιστικότητα και τεχνολογία στην Ελλάδα*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα.

Ελληνική Στατιστική Αρχή [ΕΛΣΤΑΤ] (2011): Βάση Στατιστικών Δεδομένων [Εθνικοί Λογαριασμοί, Οικονομικοί Λογαριασμοί της Γεωργίας, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού], www.statistics.gr.

Καρανικόλας, Π., Ζωγραφάκης, Στ. και Ν. Μαρτίνος (2008): «Εισοδηματικές αποκλίσεις και επίπεδα ευημερίας αγροτικών και μη αγροτικών νοικοκυριών», στο: Κριμπάς, Κ. και Λ. Λουλούδης (Επιμ.) *Ελληνική Γεωργία και Αγροτική Πολιτική*, Έκδοση Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα.

Λιάμης, Λ. (2011): «Προκλήσεις και εμπόδια στο στοίχημα των εξαγωγών ελαιολάδου», *Τρόφιμα και Ποτά*, τ. 351, Φεβρουάριος 2011.

Μαρτίνος, Ν., Μαραβέγιας, Ν., Παπαγεωργίου, Κ. και Κ. Τσιμπούκας (1998): *Συνοπτική έκθεση προς το ΥΠΕΘΟ πολιτικής και προσανατολισμού για τον τομέα της γεωργίας, για την προγραμματική περίοδο 2000-2006*, Αδημοσίευτο κείμενο, Αθήνα.

Μέργος, Γ. (1998): *Εξωτερικό εμπόριο αγροτικών προϊόντων και τροφίμων. Ανάλυση και προτά-*

σεις πολιτικής, Εκδ. Υπουργείου Γεωργίας και ΓΠΑ, Αθήνα.

Μπουρδάρας, Δ. (2007): *Η πολιτική της ΕΕ στον τομέα των οπωροκηπευτικών και η εφαρμογή της στην Ελλάδα*, www.minagric.gr, Δεκέμβριος 2007, Αθήνα.

Παχάκη, Κ. και Π. Τονικίδου (2006): *Η ελληνική γεωργία ενώπιον των νέων συνθηκών και θεσμικού πλαισίου*, Εκθέσεις 46, ΚΕΠΕ, Αθήνα.

Τράπεζα της Ελλάδος (2011): *Νομισματική Πολιτική 2010-2011*, Φεβρουάριος 2011.

Blandford D. and B. Hill (2006): «Adjustment Policy for Agriculture in Developed Countries», in Blandford D. and B. Hill (Eds.): *Policy Reform and Adjustment in the Agricultural Sectors of Developed Countries*, pp. 255-270, CABI, Oxfordshire, UK.

Coleman W. (1998): «From protected development to market liberalism: paradigm change in agriculture», *Journal of European Public Policy, 5 (4), 632-651.*

Coleman W., Grant W. and T. Josling (2004): «The Globalization of Ideas», in Coleman W., Grant W. and T. Josling: *Agriculture in the New Global Economy*, pp. 88-110, Edward Elgar, Cheltenham, UK.

de Schutter, O. (2010): *Food commodities speculation and food price crices. Regulation to reduce the risks of price volatility*, FAO, Rome.

Duménil, G. and D. Lévy (2005): «The neoliberal (counter-)revolution», in Saad-Filho A. and D. Jonston (Eds.) *Neoliberalism – A Critical Reader*, Pluto Press, London.

European Commission (2010): *The CAP towards 2020: Meeting the food, natural resources and territorial challenges of the future*, Brussels, 18 November 2010, COM(2010)672 final.

Eurostat (2011): *Economic Accounts of Agriculture*, http://epp.eurostat.ec.europa.eu/ /portal/page/portal/agriculture

Coutrot, Th., Askenazy, Ph., Sterdyniak, H. and A. Orlean (2010): *Manifesto of the appaled economists*, www.euroalter.com.

Hill, R. and T. Myatt (2010): *The economics anti-textbook. A critical reader's guide to micro-economics*, Zed Books, London, New York.

Lines, Th. (2010): *Speculation in food commodity markets*, World Development Movement, www.wdm.org.uk.

Martinos N., Goussios Y., Karanikolas P. (2003): «Rediscovering the Countryside: from the Externalities of Mass Production to the Development of Survival Practices – Social and Economic Aspects», in Koutsouris A. (Ed.): *Innovative Structures for Sustainable Development of Mountainous Areas*, Proceedings of the ISDEMA International Conference, Commission of the European Communities.

Murphy, S. (2002): *Managing the invisible hand. Markets, Farmers and international trade*, Istitute for Agriculture and Trade Policy, Minneapolis MN, USA.

National Farmers Union [NFU] (2005): *The farm crisis and corporate profits*, NFU-Canada, www.nfu.ca.

OECD (1995): *Agricultural policy reform: new approaches, the role of direct income payments*, Paris.

Prasch R. (2008): *How Markets Work – Supply, Demand and the «Real World»*, Edward Elgar, Cheltenham, UK & Northampton MA, USA.

Strange, M. (2008): *Family Farming – A new economic vision*, Bison Books, Nebraska.